

DİLİMİZ, TARİXİMİZ...

İsmayıl KAZIMOV,
professor
AMEA Dilçilik İnstitutunun
söbə müdiri

Kitabda tanınmış dilçi-alim Arif Rəhimoğlunun türkoloji məqalələri və Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri haqqında monoqrafik tədqiqatı toplanmışdır. Kitabın redaktoru və "Ön söz" müəllifi akademik Muxtar Kazımoğludur (İmanov). Kitabı müəllifin ölümündən sonra qızı Türkey Arıfızı və tanınmış türkoloq Əli Şamil tərtib etmişlər.

Muxtar Kazımoğlu çox haqlı olaraq Arif Rəhimoğlunu "Dilimizdə tariximizi axtaran elm adamı" adlandırmışdır. Akademik fikrincə, "Arif Rəhimoğlunun dil tarixçiliyi etnogenez problemini araşdırmaq kimi son dərəcə ağır və şərəfli bir işin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Elmə gəlişi 1970-80-ci illərə düşən A.Rəhimoğlu elə ilk məqalələrindən başlayaraq əsas diqqəti milli mənşə məsələsinə yönəltdi, iranpərəstlərin böyük həvəslə bəhs etdiyi Midiyanın türk tarixinə bağlılığını aparıcı mövzulardan birinə çevirdi...

Məhz müəllif aparıcı mövzulardan biri olan Məkan Maqan Mukan Muğan ölkəsinin haradan olmasından başladı. E. ə. 3-cü minilliyə aid Şumer və Akkad mixi yazılarında bu adın müxtəlif fonetik variantlara müşahidə olunan paleoformalarını müəyyənləşdirir; bunun Azərbaycanın tarixi vilayəti, şəhər və düz adı olduğu təsdiqlənir. A.Rəhimoğlu yazır ki, "Fikrimiz, göstərilən adların kökündə maka etnonimi durur və həmin etnonim sonralar maku, maqi... nəhayət, maq, muğ formasına düşmüşdür.

Kitab müəllifi Azərbaycan paleotoponimiyasında maq etnoniminin maxta "maqyeri" kənd adında mövcudluğundan bəhs edir. O sübut edir ki, gəlmə iranlılardan daha yüksək mədəniyyətə, həmçinin müstəqillik, hakim dövlətçilik kimi duyğulara malik midiyalılar - maqlar iranlılar tərəfindən assimilyasiya olunmamış, əksinə, türk və monqol xalqlarının konsolidasiya prosesində iştirak etmişlər (s. 31).

Tarixi leksika türk dilləri üçün ən qiymətli sərəvətdir. Bu qiymətli sərəvətdə Mahmud Kaşğari epoxasının tarixi etnomədəni dəyərləri qorunub saxlanılmışdır. Türk xalqlarının mənşəyi, meydana gəlməsi, onun inkişafı, cəmiyyətdəki rolu, təbiəti və dünyanı dərk etməsi və ona necə yiyələnməsi, müxtəlif dil proseslərini doğuran səbəblər - bütün bunlar M.Kaşğari dövrünün və ondan öncəki zamanın leksikasında öz əksini bu və ya digər dərəcədə geniş dairədə tapır. A.Rəhimli ilk dəfə Mahmud Kaşğarının "Divan"ndakı leksikanı toplamış, bu dəyərləri sərəvətin - sözü dərk etmənin əsas qaynaqlarını müəyyənləşdirmişdir. Təhlillərə fikir və

Arif Rəhimoğlu. Dilimiz və tariximiz. Bakı - 2022, 328 səh.

rəndə görürük ki, tədqiqatçı o abidədə olan hər hansı bir leksik vahidi bilavasitə varlıqla dünyanın dil mənzərəsi ilə əlaqədar, ətraf aləmdəki predmetin, hadisənin, əlamət və prosesin, hərəkətin və s. adlandırılması ilə vəhdətdə öyrənir. Məhz o dövrdə də dil üçün çox zəruri olan "tikinti materialları" sosial, siyasi və mədəni həyatda baş verən və baş verəcək dəyişikliklərlə - tarix boyu əldə olunan hər cür nailiyyətlərlə, əsaslı dönüşlərlə, müxtəlif sahələrin meydana gəlməsi və unikal inkişafı ilə, yeni-yeni təsərrüfat və mədəni sahələrin, biliyin elmi dünya baxışın meydana gəlməsi ilə lüğət tərkibinə təzə rəng və boyalar qatmışdır. Bəllidir ki, leksika dillərin tarixi qohumluğunu sübut edən amillərdəndir.

A.Rəhimoğlu, təsadüfi deyildir ki, türk və monqol dillərinin qohumluğunu məhz Mahmud Kaşğarının "Divan"ndakı qədim leksik qatlar əsasında müəyyənləşdirmişdir. Bu yazılarda heç də təsadüfi leksik uyğunluqlar olmadığı dəlil və sübutlar leksika vasitəsi ilə təsbit edilmişdir. A.Rəhimoğlu düzgün olaraq semantik sahələr üzrə dillərin qohumluğunu sübut etmişdir.

Göründüyü kimi, A.Rəhimoğlu Azərbaycan dili tarixində tarixi leksikologiya problemlərini öyrənən ilk alimlərdən olmuşdur. Həmin leksikologiyanın tədqiqi (məhz M.Kaşğari "Divan" əsasında) türk dillərinin müqayisəli leksikasının araşdırılmasına münbit şərait yaratmışdır. Türkologiyada kəşf sayılan (A.N.Kononov tərəfindən) V.Aslanovun bu sahədəki tədqiqatları daxili rekonstruksiya prob-

lemlərinin həllinə birbaşa yönəlmiş işarələrdir. A.Rəhimoğlunun da işləri bu istiqamətdədir. Kök sözlər, asemantik formalar problemi, milli leksikanın tarixi inkişafı, qrammatik qəliblərin, formaların leksikləşməsi məsələsi, feil yaradıcılığı, sözlərin leksik-semantik inkişafı görkəmli tədqiqatçı A.Rəhimoğlunun bu sahədəki tədqiqatının şübhəsiz, bazasını təşkil edir. Sözlün əsl mənasında Mahmud Kaşğaridən yazanda biz bu tədqiqata daim istinad nöqtəsi kimi baxmışıq və istifadə etmişik.

A.Rəhimoğlunun kitabda toplanmış dəyərli yazılarında kök sözlərin, asemantik köklərin inkişafı kimi əsas mövzuları görə bilirik. Əlbəttə, müqayisə faktları bu işdə həddən artıq çoxluq təşkil edir. Bizə elə gəlir ki, alimin qiymətli leksikoloji əsərləri (məqalələri və s.) müasir türk dillərinin leksikasının ümumi mənzərəsini formalaşdırmaqla yanaşı müxtəlif leksik hadisələrin təkamül proses-

rini, yeni yaradılmış lüğət laylarının durumunu da üzə çıxarmağa kömək edəcək.

O, şumer və türk dillərinin tarixi bağlılığına həsr etdiyi məqalələrində 100-dən çox şumer sözünün türk leksikası ilə müqayisəsini vermiş və linqvistik prinsiplər əsasında şumer-türk leksik uyğunluqlarını ortaya çıxarmışdır.

Beləliklə, A.Rəhimoğlunun "Mahmud Kaşğari "Divan"ı və Azərbaycan dili leksikası" adlı tədqiqatı bizə elə gəlir ki, uzun bir zamanın məhsulu kimi meydana gəlmiş və bu leksikanın başlıca inkişaf istiqamətlərini biz belə xarakterizə edə bilirik. M.Kaşğarının topladığı və izah etdiyi leksika tarixi inkişaf prosesində türk dillərində təkmilləşərək zənginləşmişdir. A.Rəhimoğludan sonra da həmin leksikanın bu və ya digər sahələri ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır.

Uğurlu metodlardan hesab edilən müqayisə üsulu ilə türk dillərinin leksikasında baş verən inkişaf prosesləri müəyyənləşdirilmişdir. Müqayisə olunan diaxron və sinxron səviyyələr arasında zaman fərqi də nəzərə alınmışdır. Müasir lüğətlərdə keyfiyyətli müqayisə materialları azlıq təşkil edir; leksik mənalar, demək olar ki, müasir türk dillərində qarşılaşdırılmayıb, mənə variantları tapılıb göstərilməyib; ayrı-ayrı konkret dillərin lüğət tərkibi haqqında əldə olunan göstəricilər də sübut edir ki, müasir türk dillərinin leksikası keçən dövr ərzində həm sabitliyini gözləmiş, lazım olmayan leksik vahidlər dildən çıxmış və yeni sosial quruluşlara bağlı leksika formalaş-

cık, Türkcədə "meydança" mənasını verən alan sözü), "Biçənək" oronimi, "Əylis" ağacı və Yuxarı Əylis kənd adları və variantları: Akulis > Əgilis > Əglis > Əylis); Azqu və s. onomastik vahidlərin dil mənsubiyyəti təhlil edilmiş, yanlış olaraq irandilli olması tənqid olunmuşdur.

Müəllif dilimizin təşəkkül tarixinə dair fikirləri 2 konsepsiya əsasında ümumiləşdirir; 1) antitürkçü konsepsiya; 2) türkçü konsepsiya. İkinci konsepsiya bütöv Azərbaycanda vahid milli-tarixi şüurun biçimlənməsi yolunda çox mühüm addım kimi qiymətləndirilməlidir. Müəllifin apardığı araşdırmalar da göstərir ki, Azərbaycan türkcəsinin təşəkkül tarixi 3 böyük dövrə bölünür: 1) proto-türk dövrü (m.ö. 3. 5 - m. ö. 2-ci minillik); 2) proto-Azərbaycan dövrü (m.ö. 2-ci minillik - miladın 1-ci minilliyinin ortaları); 3) Azərbaycan Türk dövrü (1-ci minilliyin ortalarından indiyədək) (s. 69).

Bu dövrlər kitabda ayrı-ayrılıqda gözənd keçirilir. Sonra müəllif böyük ensiklopedik alim Mahmud Kaşğarının yetirdiyi Qaraxanilər dövlətindən, çağımızda türkologiyanın atası kimi tanınan M.Kaşğarının Avropa dilçiliyinin XIX əsrdə kəşf etdiyi tarixi-müqayisəli metoddan, ilk türk xəritəsindən və s.-dən bəhs etmişdir. Müraciət olunan qaynaqlar mötəbər xarakter daşıyır.

Kitabın böyük hissələrini müəllifin Mahmud Kaşğari və onun "Divan"ında dil xüsusiyyətləri təşkil olur. Bəlli olur ki, dünyanın ilk dairəvi xəritəsi Mahmud Kaşğari tərəfindən tərtib edilmiş, həmin xəritədə yer, dağ, su, dəniz və s. toponimik adlar müxtəlif rənglərdən istifadə olunaraq fərqləndirilmişdir. Dağların rənglərlə seçilməsini ilk dəfə Mahmud Kaşğari bu əsərində əks etdirmişdir. Bizcə, bu toponimləri semiotik işarələr, rəmzlər baxımından öyrənməyin önəmi böyükdür. "Divan"da olan tarixi leksika müasir türk dillərinin, o cümlədən müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, asemantik (mənasız) kök morfoloqların öyrənilməsində bu lüğətin rolu (köşk, köndələn, oraç, tarla, tumov, cərgə, boğça, bülöv, yedək, çiləmək və s. sözlərin asemantikləşməsi); "Divan"la bizim möhtəşəm abidəmiz olan "Kitabi Dədə-Qorqud" paralelliyi hər iki abidənin lüğət tərkibi; linqvokulturoloji, araşdırmalar fonunda "Divan Lüğət-it-türk"; Anadolu aşığı Yunus Əmrə dilində linqvokültürelər; bütöv Azərbaycan vahid ədəbi dil problemi və "Dildə Birlək!" şüarımız və s. mövzular leksik-semantik yöndə, tarixi-genetik və struktur funksional planda tədqiq edilmişdir. "Divan"ın türkoloji dilçiliyin formalaşması və inkişafındakı rolu, çağdaş türk dillərinə, dialektlərinə təsiri də nəzərdən keçirilmişdir.

Kitabdan belə bir təəssürat yaranır ki, tarixi toponimlər, hər şeydən əvvəl, dilin leksik varlığıdır. Bu vahidlər o dövrdə müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında əmələ gəlmişdir. Müəllif Mahmud Kaşğari toponimlərini monopoliya çərçivəsindən kənarda dil hadisəsi kimi təsvir etmişdir. Tədqiqatın müəllifinin statistik araşdırma və hesablamaları da göstərir ki, "Divan"da 180-ə qədər toponimdən istifadə edilmişdir. Beləliklə, bu gün toponim leksikanın tarixi istiqamətdə tədqiqində Mahmud Kaşğarının bu mötəbər əsərinin və ona həsr edilmiş Arif Rəhimoğlunun "Dilimiz və tariximiz" kitabının dəyəri xüsusi əhəmiyyətlə seçilir.

mişdir.

A.Rəhimoğlu Qaraxanilər dövrünü əsaslı şəkildə öyrənərək, türk xalqlarının yaşadığı epoxa, təsərrüfat, sosial-mədəni həyat, yaşam tərzinin zaman-zaman müxtəlif təsirlərə (ekstralinqvistik və intralinqvistik təsirlər) nəticəsində dəyişməyə məruz qalacağını, yeniləndiyini, inkişaf etdiyini və o dövrün leksikasında və sonrakı dövrün lüğət tərkibində oynadığı əhəmiyyətli rolu zəngin örnəklər əsasında təhlil etmiş və əsaslı elmi nəticələrə gəlmişdir.

A.Rəhimoğlu toponimləri obrazlı şəkildə "yerin dili" adlandırır. "Dilimiz və tariximiz" kitabında "Araz" çay adı (su mənasında) haqqında müəllifin qədim mənbələrə müraciəti (Rass, Rude-Araks, Eraks və s.), bir sıra fikirlərlə razılaşmaması; "Vayxır", "Quyulubulaq", "Bakı" (Baq etnonimi əsasında), "Dizə" (tiz "yüksək, uca, yer), "Əlincə" (əslə Alan-